

Никола Ферманджиев

Името на Ефрем Каранов — изтъкнат деятел на просветното ни дело, досега се свързваше главно с изследванията му из областта на фолклористиката и краеведението. На специалистите бе известно също, че той е първият преводач на български език на знаменитата творба на Адам Мицкевич — поемата „Пан Тадеуш“, както и че е превеждал и древноруския литературен паметник „Слово о полку Игореве“. Малцина обаче знаят, че Ефрем Каранов е оставил в ръкопис и свои спомени. Тези спомени дълги години са били съхранявани от сина му Цветан Каранов, а след това предадени в Окръжния исторически музей (ОИМ) в Кюстендил. Спомените са завършени през 1920 г. и едва сега, близо шест десетилетия, се подготвят за печат от Издателството на Отечествения фронт. Случи се така, че на мен бе възложено да съставя обяснителните бележки към предстоящото издание на спомените. Това наложи да проуча по-подробно живота и делото на Е. Каранов. Оказа се, че писаното за този почти забравен днес културен деец не е много, а и доколкото го има, в редица моменти то е неточно. В процеса на работата си попаднах на някои архивни материали, посетих и Кюстендил, където живее синът на Ефрем Каранов — Цветан. Роден на 25 януари 1901 г., Цветан Каранов ме впечатли със своята жизненост и свежата си памет. Той ми разказа интересни подробности из живота на баща си и своето семейство. Разменихме си и няколко писма за доуточняване на някои факти. Учител по професия, Цветан Каранов е проявил явно чувство за значението на спомените на баща си, като не само ги е запазил и съхранил за поколенията, но и твърдо устоял на съблазнителните предложения те да бъдат изнесени и издадени зад граница, и то по време, когато у нас и дума още не е имало за публикуването им. Цветан Каранов е написал и свои спомени за баща си, които се съхраняват в Окръжния държавен архив (ОДА) в гр. Кюстендил.

Целта на настоящите редове е да приведа в известност всичко онова по-важно, което успях да събера и уточня за Ефрем Каранов. Това се налага и от обстоятелството, че с издаването на спомените му неговото значение в културната ни история ще се повиши значително повече, отколкото то е досега.

Необходимо е да се отбележи, че почти всички, които са писали за Ефрем Каранов, ползват кратката статия, публикувана като поменик в Летопис на БАН, кн. XI за 1927—1928 г., С., 1929, с. 51—53. Статията е без подпис, но, както се установява от архивните материали, тя е дело на географа акад. Йордан Захариев. Оригиналът на статията се съхранява в Архива на БАН (ф. 1, оп. 2, а.е. 992, л. 9—12). В писмото си от 4 юли 1929 г., с което изпраща статията си до секретаря на БАН Иван Пеев-Плачков, Йордан Захариев пише: „... Дядо Ефрем Каранов е бил мой учител. Затова моля, ако написаното допада за целта — да бъде поменик в Летописа, — нека бъде напечатано изцяло, като отплата от моя страна за добрия спомен, който пазя в душата си за дядо Ефрем. ...“ (пак там, 1 л. 8). Йордан Захариев е бил директор на гимназията в Кюстендил и е познавал добре живота и делото на Каранов. От едно негово писмо до БАН (без дата) се вижда, че при изготвянето на статията си за Е. Каранов Захариев е ползвал и ръкописните му спомени (пак там, л. 7), както и други материали. Въпреки това в нея са допуснати някои неточности, не са описани и всичките трудове на Каранов. Все пак статията на Йордан Захариев е сравнително по-пълна и точна от тази на А[нтон]. П. Ст[ойлов], публикувана наскоро след смъртта на Е. Каранов в Известия на Народния етнографски музей в София (1927, кн. 1—4, с. 194—195).

За Е. Каранов вж. още:

Василев, Ас. Трем на българското възраждане, С., 1936, с. 93; Розев, Ал. Хр. Ефрем Цв. Каранов — Кюстендил, бр. 120—130, 28 дек. 1940; Каранова, Л. Ефрем Каранов — първи преводач на „Пан Тадеуш“ — Адам Мицкевич. Брой единствен, С., 24 дек. 1946 г.; Сто години БАН, т. I, Академици и чл.-кореспонденти, С., 1969, с. 311; Константинов, Г. Писатели и културни дейци — В: Кюстендил и Кюстендилско. Сборник. С., 1973, с. 247—250; Попов, Ж. Трай-

ни следи в нашата културна история. Новооткрити документи за Ефрем Каранов. — Звезда, Кюстендил, бр. 68, 14 юни 1973; Попов, Ж. Новооткритият автобиографичен документ за Ефрем Каранов. — Известия на държавните архиви, кн. 28, С., 1974, с. 223—226; Речник на българската литература. Т. 2, С., 1977, с. 177—178; Рашков, Г. Изтъкнат учен и общественик. — Звезда, Кюстендил, бр. 31, 17 март 1974; вж. и Саздов, Т. Ефрем Каранов — значанаш фолклорист (Разгледни, Скопие, 1964, кн. 4, с. 385—396), където животът и делото на Каранов са разгледани в неверна светлина. По този въпрос вж. отговора на Кирил Попов — Томе Саздов за Ефрем Каранов и Ефрем Каранов за себе си. — Звезда, Кюстендил, бр. 77, 5 окт. 1968 г.

Особен интерес за нас представлява статията на Жеко Попов от 1974 г. В нея за първи път бе публикуван „Послужен списък“ на Ефрем Каранов, съставен лично от него през 1888 г., чийто оригинал сега се съхранява в ОДА — Кюстендил. Послужният списък на Каранов дава възможност да се уточнят годините на учението му в Одеса, както и тези на учителстването му преди и след Освобождението.

В своите спомени Ефрем Каранов пише: „Роден съм от родители българи в стръмния планински, със средновековен характер по множеството си каменни мостове, кули, стари здания, тесни криви улици, както и по живота, град Кратово в Северна Македония. . .“ (Каранов, Е. Спомени — ОИМ — Кюстендил, 1). След това Каранов пише за известността на родния си град като рударски и книжовен център в миналото. Тук едва ли е необходимо да се спираме с подробности на този въпрос, но все пак трябва да се отбележи, че Кратово е разположено в полите на Осоговската планина, които в околността му са богати на оловно-сребърна, медна и други руди. Поради тази причина градът е бил известен рударски център още от древни времена. Рударската дейност се засилва особено много през XIV и следващите няколко века, за да спре почти напълно в края на XIX в. След османското завладяване на Кратово (1389) местните князе успели да запазят своите привилегии като управители на рудниците и животът на населението докъм края на XVI в. е бил сравнително по-спокоен и свободен. И досега в Кратово са запазени седем средновековни кули — жилища и крепости на местните князе. Тези кули заедно със строените по онова време каменни мостове, старинните къщи с калдъръмените дворове и сега придават на Кратово особена архаичност.

През средните векове освен като рударски и търговски център Кратово е и значително книжовно средище. В него и близкия Лесновски манастир са работили редица български книжовници, като Йоан Кратовски, Димитър Кратовски, Велко Попович и мн. други. „Като захаваем от XV в. та и до най-ново време — пише проф. Йордан Иванов, — никога закрилици на книжнината, на черквите, учени хора, преписвачи на книги не са липсвали от Кратово. Всичко това показва, че учението на славянско четмо, писмо и наука не се прекъсвало в Кратово. И в епохата на Възраждането този град пак се вестява на първо място със своите учители, книжовници и спомощници“ (Иванов, Йорд. Северна Македония, С., 1906, с. 363).

По въпроса за годината на раждането на Ефрем Каранов има спорове. В спомените си той пише: „Датата на раждането [си]. . . не мога да определя, за да не'бда озадачен пак с подобен въпрос, с какъвто бях озадачен от Министъра на просвещението покойният Иречек: може ли една майка да роди дете и след месец пак да роди? — понеже по-старият ми брат [Иван] писал в послужния си списък, че бил роден в края на декември, по стария стил, 1851, а пък аз в моя послужин списък съм писал, че съм роден на 28 януари 1852 г., в деня на свети Ефрем Сирина“ (Каранов, Е. Спомени, л. 1).

Макар Каранов да я съобщава така неуверено, почти всички писали за него приемат за негова рождена дата 28 януари 1852 г. Но в послужния си списък от 1888 г. Е. Каранов е вписал, че е роден на 20 януари 1853 г. (Попов, Ж. Новооткрит автобиографичен документ, с. 224). Тази дата Жеко Попов приема като по-достоверна, тъй като според него тя е била посочена, когато Каранов е бил млад — на 36 години — и вероятността да сгреша е била по-малка. Наистина Каранов е писал спомените си в залеза на своя живот, но, както сам той отбелязва, датата 28 ян. 1852 г. той е бил вписал по времето, когато Иречек е бил министър на просвещението, т. е. през 1881—1882 г. А тогава Каранов е бил още по-млад. И друго. Сам Каранов изрично пише, че е роден „в деня на свети Ефрема Сирина“, т. е. на 28 януари, когато църквата тачи паметта на този светец (Жития на светиите, С., 1974, с. 70; 662). Така че според мен като рождена

дата на Е. Каранов трябва да се счита 28 ян. 1852 г., още повече, че тя е възприета и от повечето автори.

Башата на Ефрем Каранов се казвал хаджи Цветко Стоянов, наричан Гайранца, по името на родното му с. Гайранци, Щипско. Той бил книжовен човек, подготвял се за свещеник, но станал търговец на памук. „Баша ми се отличавахе с предприемчив дух — пише Е. Каранов. Него общината пращаше да дири учители за града. Пръв той насади в града памук. Пръв насади в Драгасията лозе и цялата Драгасия скоро се покри с лозя. Пръв заведе децата си на училище в Цариград, пръв донесе кофтор, на който се чудеха всички. Веднъж — продължава Каранов — на постлания с килим и възглавници чардак, откъдето се виждаше целият град, след като баша ни разправи за сутринта четеното евангелие в черквата, което вършеше всеки празничен ден, той в силно възбуждение закле се пред иконата. . . „Заклевам се, че две от четирите си деца подарявам на българския народ и ще ги заведа на българското училище в Цариград!“ Целуна иконостаса, накара ни и нас да кажем: „Заклевам се“ и да целунем иконостаса. . .“ (Каранов, Е. Спомени, л. 1).

И макар че среща редица трудности, х. Цветко удържал на клетвата си.

В спомените си Ефрем Каранов разказва за детските си години в Кратово, за своите кравтовски учители, за умонастроението, мислите и възменията на хората от този край. Дотогава никой от Кратово не бил пращал децата си толкова далеч, и то чак в Цариград, където те без друго щели да пропаднат и се погубят. Така разсъждавали братята на х. Цветко, жена му, целият град. Всички се опълчили срещу х. Цветка, но той не променил своето решение и на 30 август 1864 г. потеглил със синовете си Иван и Ефрем за Цариград.

По това време църковно-националната борба била в разгара си. И още в Щип кюстендилският владика Игнатий прави опит да спре х. Цветка, на когото заявява, че го лишава от благословията си, ако прати своите деца в Цариградското българско училище. Владиката настоял х. Цветко да се върне в Кратово, а ако ли все пак замине за Цариград, щял да му даде писмо децата да постъпят в гръцко училище. Хаджи Цветко не се съобразил със съвета на владиката и продължил пътя си към Солун. Там пък католишки калуđerки му предлагали да приемат и изучат безплатно децата в тяхното училище. . . Но със съзнанието на буден българин, решил да посвети две от децата си на своя народ, х. Цветко преодолял всички препятствия по пътя си. И само силното му национално чувство го е крепяло, за да не се откаже от взетото си решение. Той отивал в Цариград, без да разполага с никакви средства и без дори да е сигурен как ще настани децата си в българското училище и дали те ще бъдат приети там.

Когато пристигнали в Цариград, надеждите на х. Цветко рухнали. По това време българската църква „Св. Стефан“ е била съвсем бедна и дотогава не била имала стипендианти. Минавал дни, работата отива на зле, но х. Цветко не се отчайва. Въпреки безизходното си положение той не се съгласява да даде децата си на безплатно обучение в Божигробското гръцко училище. Отказва да ги даде и на занаят. За шастие на 27 септ. 1864 г. били освободени заточените български владии Иларион Макариополски и Авксентий Велешки. Църковните воители били посрещнати от цариградските българи с неопишуема радост. Радостта на х. Цветко била двойно по-голяма, защото, за да се ознаменува завръщането на заточниците, българското църковно настоятелство решило да настани децата му в училището на своя издръжка.

Така започва ученичеството на Ефрем Каранов в Цариград, продължило до края на 1866 г. В същност за това време се отнася и по-голямата част от спомените му, които предстои да бъдат издадени. В тези спомени с ярки детайли и художествен вкус Каранов успява да опише не само живота на учениците от българското училище, но и да даде интересни шрихи от портретите на редица дейци от църковно-националната борба. Дадени са сведения и за небивалото въодушевление за национално осъзнаване на голямата българска колония в Цариград, наброяваща по онова време няколко десетки хиляди души. „Имаме — пише Каранов — представители от разните краища на Мизия, Тракия и Македония със своите разнообразни костюми и диалекти, които създаваха своята българщина и бяха пълни с надежди за бъдещето на целокупния български народ“ (л. 68). Ярки и запомнящи се са и страниците за голямата холерна епидемия през лятото на 1865 г., която отнема живота на хиляди цариградчани.

В своите спомени Ефрем Каранов се изявява като даровит разказвач. В предговора си към предстоящото издание на Карановите спомени проф. Тончо Жечев ги определя като „бисерна проза“, в чиито редове „ясно и бистро се оглежда една измъчена и възторжена възрожденска душа...“.

Проявил любов към науката, в началото на януари 1867 г. Ефрем Каранов бил изпратен в Русия. Там на издръжката на Одеското българско настоятелство той учи и завършва Втора одеска гимназия, а в Новорусийския одески университет се записва и следва една година славянска филология. Трябва да се съжалява, че в края на живота си Каранов е заболял от паркинсоновата болест и не е можел да пише сам. Тази е причината той да не продължи и завърши спомените си. А, както твърди синът му Цветан, той е имал такова намерение (*Каранов, Цв. Ефрем Цветков Каранов. Детски и юношески спомени. — ОДА, Кюстендил, ф. 276К, незавершени, л. 11*). По този начин ние сме лишени от възможността да научим подробности от неговия живот и живота на българите в Одеса в една по-друга и различна от цариградската среда и обстановка. Трудно е да се гадае от какво точно сме се лишили, но трябва да се има пред вид, че в същата гимназия, в която учи Каранов, само няколко години преди това е учил Христо Ботев, че по времето, когато пребивава в Одеса, там също учат Стефан Стамболов, Георги Измирилев, Георги Обретенов, Иван П. Семерджиев, Христо Донеv и др. от бъдещите ни революционни дейци, с мнозинството от които той е поддържал връзки. Някои от тези дейци взели активно участие в руските революционни кръжоци, поради което били изключени от училищата „за вредна насоченост“. Засега ни е известно само това, че на едно от събранията на българо-руския революционен кръжок в Одеса присъствувал и Е. Каранов и той „бил поразен от многочислеността на събралите се лица“, мнозина от които не познавал. Събранието било ръководено от Ст. Стамболов и на него се чели прокламации против царското правителство (*Поглубко, К. А. За да бъдат полезни на народа си. С., 1976, с. 155*).

В Одеса Ефрем Каранов пребивавал до юни 1875 г. В Народната библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) в София са запазени две писма от Калоферското църковно-училищно настоятелство до Христо П. Тъпчилещов в Цариград. От тях се вижда, че през 1874 г. Каранов е възнамерявал да се отдаде на учителското поприще. Препоръчан от Тъпчилещов, с писмо от 15 юли 1874 г. калоферци веднага изявили желание за уславяне на Каранов за учител (НБКМ — БИА, I A 122), но той останал да продължи учението си в Новорусийския университет.

Напуснал Одеса по здравословни причини, на път за родното си място Е. Каранов минал през Цариград и Пловдив. Йордан Захариев твърди, че в Пловдив той се среща с Найден Геров, който го задържал при себе си на работа в руското вицеконсулство (*Захариев, Йорд., пос. съч., с. 51*). Това твърдение на Захариев се приема и от други автори, но то едва ли е точно, тъй като и Захариев, и другите приемат, че Каранов се е прибрал в България през 1876 г. И все пак дори и да приемем, че Каранов е оставал на работа при Найден Геров, то ще е било за съвсем кратко време, поради което не го е и отбелязал в послужния си списък. В послужния списък е записано обаче, че от авг. 1875 г. Каранов е станал главен учител на Шинското училище и там учителствувал до юни 1877 г.

Гледан зле от турската власт като „московец“, по време на Освободителната война Е. Каранов е бил принуден да напусне Шип. Все по това време той прави опит да се настани за учител в Кюстендил, но и тук властта му попречила. Каймакаминът извикал българския владика Иларион и му казал: „Какво е това, що работите, деспот ефенди?... Какъв е тоя даскал, що сте го гетердисали от Московско? Да му кажете отведнъж да се махне от тука, за да си нямаме главоболие, да не се намери в Анадола и да не повлече нога за там и на мнозина от Вас!...“ (*Каранов, Е. Кюстендилските училища до освобождението, с. 39*). За да не бъде арестуван, Е. Каранов побързал да се прибере в Кратово, където живял скрито осем месеца. На 17 (29) януари 1878 г. Кюстендил бил окончателно освободен и Каранов побързал да замине за там, където от април до октомври е служил като преводач при временното руско управление. През следващите години Е. Каранов се отдава изцяло на педагогическа дейност. Бивал е учител най-вече в Кюстендил (окт. 1878 — ян. 1879; септ. 1880—септ. 1885 и от септ. 1887 до 1901 г.) и за по-кратко в Самоков (ян. 1879—септ. 1880 г.) и София (септ. 1885—септ. 1887 г.). (*Попов, Ж. Новооткрит автобиографичен документ, с. 225—226*).

Книжовните си занимания Е. Каранов започнал още докато учел в Одеса. През лятото на 1873 г. той посетил родния си край, където успял да запише 240 народни песни (някои от които с по 300 и повече стихове) и други фолклорни материали. Тях заедно с други 16 песни, записани от живеещите в Бесарабия българи, той предложил да бъдат отпечатани в Периодическото списание на Българското книжовно дружество в Браила. В писмото си до дружеството от 15 ян. 1875 г. родолюбивият Каранов изрично споменава, че не иска никакво заплащане. Неговото желание е, ако сборникът му бъде отпечатан, да му се дадат само няколко екземпляра „за подарък тук и там“ (Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868. 1876. Подбрали и подготвили за печат П. Миятев и Г. Димов. С., 1958, с. 447). Прегледан от Васил Друмев, Т. Пеев и др., сборникът на Каранов бил високо оценен. В писмото си от 6 март 1875 г. Т. Пеев пише на Каранов: „В знак на голямата си признателност за тоя Ваш сериозен книжовен труд Дружеството Ви провъзгласи за свой дописен член и се чувствава твърде зарадвано, че Вие и напред ще бъдете полезен в нравствената дейност на това наше всенародно учреждение...“. В писмото си Т. Пеев — по това време деловодител на БКД — пише, че е било решено Карановият сборник да бъде издаден в отделна книга. Бележки Дружеството нямало да прави, освен да изкаже една обща оценка върху достойнствата на събирането на материала, както и върху добрата система, с която той е изложен. Това Дружеството щяло да направи само за да привлече вниманието и на други сънародници, как трябва да работят при подобни книжовни предприятия (Документи. ., с. 453). Висока оценка на сборника на Каранов е дадена и в доклада за дейността на БКД за 1875 г., където отново се изказва намерението той да бъде издаден в отделна книга (пак там, с. 505).

През 1876 г. от Карановия сборник са отпечатани в Псп., кн. XI—XII: Описание на Кратовската каза (с. 124—129) и 10 народни песни (с. 169—178). В бележка на редакцията отново се подчертават добрите качества на сборника и намерението, „когато се поулесни откъм материалната страна“, БКД „да издаде драгоценната сбирка на г. Каранова в особна книга“ (с. 124).

За съжаление сборникът на Е. Каранов не е бил издаден. Нещо повече, впоследствие той е загубен. Така българската фолклористика се лишава от ценно гравидо за един непрочуван по-цялостно дотогава, а и след това български край. Случайността става причина Е. Каранов да не се нареди в редицата на най-заслужилите наши фолклорни събирачи. „Аз праших понякога статии за Периодичното списание — пише на 3 ноем. 1889 г. Каранов до Иван Шишманов, — но откакто ми се изгубиха в Дружеството една голяма сбирка от народни песни и по-после статията „Богомилството в народните песни“, размахнах се от тази сева“ (Архив на БАН, ф. 11, оп. 3, а.е. 668, л. 3).

Освен споменатата в областта на фолклористиката, етнографията и историята Е. Каранов е публикувал и следните материали и проучвания:

Историко-топографически бележки за Урвичкият манастир (в Софийско). Писмо от Е. Каранова до М. Дринова. — Наука, Пловдив, 1881, кн. 6, с. 495—502.

Няколко думи за „Кадин мост“ и за ярвания при съграждането нови здания. — Псп., VII, 1884, с. 128—134.

Змят (аждер) и змята (змя) в българската поезия. — П. сп., IX, 1884, с. 129—134.

Кратовска каза и Кузман Кариман. [Народни песни от Кратовско]. — П. сп., XVI, 1885, с. 153—162.

Показалец на напечатаните досега в различни сборници и периодически списания варианти от песните в Сборника на братя Миладиновци. — Сборник за народни умотворения (СБНУ), I, 1889, с. 157—175.

Песни от челядния живот. (Сватбарски). От Кратово. — СБНУ, II, 1890, с. 60—64.

Материали по етнографията на някои местности в Северна Македония, които са смежни с България и Сърбия. — СБНУ, IV, 1891, с. 280—319.

Паметници от Кратово. — СБНУ, XIII, 1896, с. 266—281.

Кюстендилските училища до Освобождението. — В: Отчет на Кюстендилското държавно педагогическо трикласно и образцово училище, съставен през 1897 г., Кюстендил, 1897, с. 3—41.

Ефрем Каранов е автор и на следните отделни заглавия:

Румена войвода. Очерк из Осоговските планини. С., 1886, 29 с.

Богдан юнак, герой от Сръбско-българската война. С., 1886, 74 с.

В кн. авт. с инициал К.

Рец. от П. П-в (Петър Пешев) в П сп., XVIII, 1885, с. 471—475.

Историята на Сърбия. В памет на убития от сърбите учител Христо Ганев. Кюстендил, 1897, 12 с.

В кн. авт. с инициали Е. К.

Деятелността на Кюстендилското читалище „Братство“ за 42 години от основаването му I. VII. 1869 до I. VII. 1911 г. Наредил. . . Кюстендил, 1911. 96 с.

Споменато бе, че Е. Каранов опитва перото си и като преводач. Най-крупно негово дело в това отношение е преводът му от полски на „Пан Тадеуш“ от Адам Мицкевич (С., 1901, 331 с.). От съвременна гледна точка този превод в редица отношения не удовлетворява. Но, както отбелязва проф. П. Динев, „За времето е било цял подвиг да се преведе гениалната поема на Мицкевич и трябва да се отладе нужното признание на Ефрем Каранов за положените големи усилия и старания“ (Динев, П. Адам Мицкевич на български. — Език и литература, 1949, кн. 3, с. 231; вж. още и Каранова, Л. пос. съч.; Капитанска, Е. Първият превод на „Пан Тадеуш“ на български език. — Лит. фронт, бр. 491, 4 дек. 1975, както и критичните бележки на М. И[ванов] в П сп., кн. 62, 1901—1902, с. 884—887). Каранов превежда в стихове от руския оригинал и „Слово за полка Егоров“. — В: Литературно-научен сборник. Кюстендил, 1900, с. 31—72. Преводът е придружен с интересен предговор-обяснение.

По сведения на негови близки към 1910 г. Е. Каранов започнал работата си над съчинението си „Ударението в българския език“, която продължила до заболяването му (1918). Оригиналът на това съчинение до 1936 г. се е пазел от съпругата на Е. Каранов. През с. г. зетят Иван Коларов предал ръкописа на проф. Димитър Дечев, който поел ангажимент да го прегледа и предаде за публикуване или съхранение в БАН. Засага следите му са изгубени (Коларова, Л. пос. съч.; Каранов, Цв. Спомени, ОДА Кюстендил, л. 6; Писмо на Цв. Каранов до мен от 21 юли 1978 г.).

Необходимо е да отбележа, че при издирването си на материали за Е. Каранов във фонда на Книжовното дружество (Архив на БАН, ф. 1, а. е. 546) попаднах на част от неговия ръкописен фолклорен сборник. Не ми е известно досега да е споменавано за тази запазена част. Това се дължи може би на факта, че в описа на фонда срещу а. е. 546 е записано погрешно: „Сбирка от народни песни от Костурско. Изпращана в Русия ок. 1874 г.“ Но че става дума за Кратовския сборник на Е. Каранов, може да се съди по неговото съдържание.

В своите спомени, когато разказва как с брат си Иван в Цариград си променили фамилията, името от Гайрански в Каранови (от името на хан Крум), Е. Каранов пише, че името си Гайрански те носят от с. Гайранци, където дядо му Стоян имал къща — средновековна каменна кула (Каранов, Е. Спомени, л. 41). Това чисто българско село в турско време е спадало към шипска каза (Кюнчев, В. Македония. Етнография и статистика. — В: Избрани произведения, т. II, С., 1970, с. 532). В Гайранци е бил роден баша му, поради което, както споменах, сред кратовци е бил известен като Цветко Гайранец. Името на башата като „Цветко Стоянов Гайранца (Каранов)“ е споменато и при публикуването на някои от песните от сборника на Е. Каранов в П сп., кн. XI—XII, 1876, с. 169. Той е посочен на първо място сред единадесетте души, от които Е. Каранов е записал фолклорните си материали. Споменавам всичко това, тъй като в запазената част от сбирката народни песни и други материали в архива на БАН, когато се изреждат селата от Кратовско, на л. 54 е отбелязано: „Гайранци — нова църква, стара кула (мое отечество)“. Пак там, на л. 52, когато се разказва за народните вярвания във връзка с болестите, е записано: „Един път дядо ми Стоян, като лежал с баба ми Спасена сред собата, ето ти чумата фуче. Дядо ми казва на баба ми да не диша. В това време чумата ударили един шамар на дядо ми. Той захванал да плаче: „О, Спасено, сбогом, Спасено, умирам, умирам. . .“. За този случай, когато чумата уж ударила шамар на дядо му, Е. Каранов пише и в спомените си (л. 63—64).

Че сборката народни песни и други материали в архива на БАН е част от Карановия сборник, може да се съди и от това, че на л. 1 до 5 е записана част от песента за Кузман Кариман, а на л. 56 до 62 (нататък скъсано) — приказката „За тоя що циял 25 години“. И приказката, и песента, както посочих, Е. Каранов е публикувал в П. сп., съответно през 1883 (кн. 5, с. 116—122) и 1885 г. (кн. 16, с. 155—161). От съдържанието на л. 53—54 се вижда, че тази част на ръкописа е послужила за написването на „Описание на Кратовската каза“ от Е. Каранов (П. сп., кн. XI—XII, с. 124—129).

Най-сетне като доказателство, че остатъкът от ръкописа в архива на БАН е „Кратовският сборник“ на Е. Каранов, може да послужи и това, че на л. 52—гръб, се разказва за вражалеца, наречен от населението „Малък господ“. За същия този вражалец Е. Каранов разказва и в книгата си „Румена войвода“, с. 6 и 22.

Запазената част от Карановия сборник в архива на БАН е от 8 свитъка, 66 л. — текст на лице и гръб (л. 67—70 са чисти; има и отрязани листове с текст). Тази запазена част е край на сборника, в която според номерацията на Каранов влизат песните от № 182 (от средата) до № 257. Включени са също скоропоговорки, ярвания и суеверия за духове, болести и пр., пословици и 2 приказки.

Тъй като отгоре на листовите е поставяна различна номерация, трудно може да се каже колко голям по обем и бил сборникът на Е. Каранов. Според мои пресмятания, като вземам пред вид и откъснатите листове, сборникът е бил от около 290—300 ръкописни страници.

Липсват каквито и да било податки за първата част от сборника. Все пак, след като той е бивал прегледан от Тодор Пеев, Васил Друмев, Марин Дринов и др., същият е бил изпращан и на Иван Кишелски. За това може да се съди по адреса на последната страница (л. 70—гръб), където е записано: Его Высокоблагородіе г-ну полковник Кисьельскому. За г-ну Евтиму в Одеса“. На дясната страна, която е скъсана, личи част от нечетлив печат, което показва, че сборникът е бил изпратен до Иван Кишелски по пощата.

Човек с будно обществено чувство, наред с педагогическата си дейност като учител, директор и инспектор Ефрем Каранов вземал дейно участие при организиране на македонското освободително движение в Кюстендил. Обинен от турското правителство, че подпомага изпращането на чети в Македония през 1885 г., Каранов е бил преместен от българските власти за учител в София. Но две години след това той отново се завръща в Кюстендил, за да продължи революционната си дейност.

В своята статия-поменник за Ефрем Каранов Йордан Захариев пише: „Той е вземал най-дейтелно участие в македонското освободително движение. Той е първият основател и първият председател на първото македонско емигрантско дружество в България, каквото се счита кюстендилското. Той е и първият оратор на първото протестно събрание, станало в Кюстендил против турското управление над българите в Македония. Неговата къща е била главна квартира на първото организирано македонско въстание от Трайко Китанчев пред 1895 година“ (с. 52—53).

Писаното от Захариев се потвърждава от множество документи, съхранявани в архива на Македонския комитет (по-късно Върховен македонски комитет, а от 1899 г. Върховен македono-одрински комитет) в Народната библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ — БИА, ф. 224). Ролята на Е. Каранов като председател на Кюстендилското македонско дружество в четническите акции през 1895 г., а и изобщо за участието му в македонското освободително движение заслужават отделно проучване. Тук само ще отбележа, че в архива се съхраняват писма на Е. Каранов до Трайко Китанчев от 14, 16, 17 и 19 юни 1895 г. (НБКМ—БИА, ф. 224, а. е. 15, л. 187, 251, 226, 295), до председателя на ВМК — Д. Николаев от 19 септ. 1895 и 12 ян. 1896 г. (а. е. 15, л. 726; а. е. 17, л. 43), до А. Ляпчев от 20 дек. 1895 г. (а. е. 15, л. 774) и др. В тях се дават сведения за дейността на Кюстендилското дружество, за подпомагането и организирането на редица чети, за пречките, създавани от местната официална власт, и т. н. и т. н. Запазени са и множество телеграми на Е. Каранов главно до Трайко Китанчев, както и до Н. Тюфекчиев, А. Ляпчев и други македонски дейци от юни—авг. 1895 г., свързани пак с четите и тяхното въоръжаване и за опитите на властите за разоръжаването им, за преминали чети и т. н. (НБКМ—БИА, ф. 204, а. е. 15, л. 358, 388, 401, 412, 449, 450, 472, 473, 493, 494,

502, 464, 531, 532, 562, 563, 569, 570, 572, 590, 603, 606, 608, 618, 688, 711, 224). От едно писмо на Трайко Китанчев до Н. Тюфекчиев от 23 юни 1895 г. се вижда, че по това време той се е намирал в Кюстендил и моли да му се изпраща всичко на адреса на Каранов (НБКМ—БИА, ф. 224, а. е. 15, л. 320). В края на лятото Китанчев е бил пак в Кюстендил. В писмо до мен от 3 септ. 1978 г. Цветан Каранов пише, че знае по разказ на родителите си, че Трайко Китанчев е бил у тях, когато получил сърдечен удар, лежал там болен и след като се прибрал в София, починал през август 1895 г.

След неуспеха на акцията през лятото на 1895 г. и смъртта на Трайко Китанчев сред македонското движение настъпили разногласия. Образуван бил Върховен македонски комитет начело с ген. Данаил Николаев и просъществувал за кратко време Македонски комитет начело с Наум Тюфекчиев. В писмата си до А. Ляпчев от 20 дек. 1895 г. и председателя на ВМК от 12 ян. 1896 г. въпреки несполуките Е. Каранов настоява за възстановяване на работата, иска да му се изпратят „припаси, вестници и революционни книжки“, които да препрати във вътрешността на Македония (л. 774). „Откакто се нареди новият комитет — пише Е. Каранов до Д. Николаев, — ние не сме видели никакво проявление на действия тук в Кюстендил, на вратата на Македония. Между това делото не търпи чакане. Ние получаваме от много места от Македония писма с нарочно устроените пощи, с които писма тамошните комитети искат оръжие, бомби, вестници, книги, — но да ги удовлетвори Кюстендилското дружество няма никаква възможност. Хората си отиват с празни ръце...“ (а. е. 17, л. 43). За недоволството на Е. Каранов от новия ВМК пише в писмо до Д. Николаев от Кюстендил на 22 ян. 1896 г. и А. Чакъров. „... Кюстендилското македонско дружество е недоволно от дейността на ВМК, поради което иска да се присъедини към самозвания комитет, защото последният е приел за работа... революционния начин...“. След това Чакъров пише за Е. Каранов: „Онзи от комитетите, той казва, който ще ми проводи оръжие, бомби и динамит, за да ги препратя във вътрешността, към него ще се присъединя“ (НБКМ—БИА, ф. 224, а. е. 17, л. 59).

С избирането на ген. Д. Николаев за председател на ВМК дворецът намерил верен свой проводник на своята политика в Македония и Одринско. Постепенно се оформя т. нар. върховизъм, който нанася много щети на македонското освободително движение независимо от патриотичните чувства и добрите намерения на някои от неговите дейци.

Още преди началото на организираното македоно-одринско движение в България (поставено с македонския конгрес през март 1895 г.) през есента на 1893 г. Даме Груев основал в Солун революционна група, която в първите дни на 1894 г. се конструира като Централен македонски революционен комитет. Така се поставя началото на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), която се оформя окончателно през есента на 1894 г., когато в Шип се събират като учители Даме Груев и Гоце Делчев. Макар вече Даме Груев да бил създал някои от вътрешните революционни комитети, едва след включването на Гоце Делчев започва тяхното масовизиране. По време на този организационен период Гоце Делчев установил връзки с някои от ръководителите на ВМК в София, където след това и лично се среща с някои от тях, като ген. Николаев, А. Ляпчев, Йосиф Ковачев и др. Пред тях той разяснил целите на вътрешната организация, обورها техните неправилни становища.

Спирам се на този начален период от развитието на македонското освободително движение, за да се изяснят позициите и ролята, която играе в него Е. Каранов. Защото наскоро след четническите акции през лятото на 1895 г. той получил лично писмо от Гоце Делчев. Това писмо, писано в Шип на 17 окт. 1895 г., е най-ранното и едно от най-съдържателните от известните засега писма на Делчев. В него той пише: „Г. Каранов, нема по-света, но и по-деликатна длъжност от тая, с която сте се нагърбили. Думата ми е за председателската длъжност в Кюстендилското дружество. Тя е света, защото сте поставени да ръководите едно дружество, целта на което е света: да избави милиони хора от ноктите на тиранията; да оправи съдбата на толкова злосчастни души. Деликатна е пък затова, защото една малка грешка, една необмислена ничтожна постъпка влече подире си затваряне по влажните зандани, бесилки, проливане напразно свежа и млада кръв и пр. Малцина се натоварват с тази толкова трудна длъжност, па и не всеки може да се нагърби, защото тука се касае за избавлението или още по-озлостяване на цел един народ. Тая длъжност, колкото по-голяма признателност донася на тоя, който

я изпълнява добросъвестно, обмислено и разумно, толкова и пък повече проклетия народни спечелва този, който гледа леко на всеко едно предприятие, отнасяше се за целта.“ След това Гоце се спира на ролята на Кюстендилското македонско дружество, която може да играе при подпомагане на революционното движение. „Кюстендилският комитет — пише Делчев — благодарение на географическото местоположение би могъл да направи за постигане целта много повече, отколкото всичките ведно събрани комитети във вътрешността на България. Кюстендилският комитет представлява един кораб, подир който вървят други и предназначението на който е да търси като по-близо до брегът, спасителен път, за да могат достигна всичките кораби брегът. Но колкото е по-близо до брегът, толкова е по-опасно, защото като непознат път, таят, опасно е да не се удари о някои скали, та да се строши на хиляди парчета. Тука вече ще зависи от опитността и разумното управление на капитана...“ По-нататък Г. Делчев развива мисълта, че „Освобождението на Македония лежи във вътрешното въстание. Който мисли другояче да се освободи Македония, той и себе си лъже, и другите.“ След като се спира на дейността на Атанас Чакъров, който през есента на 1895 г. отишъл в Кочанско, за да вдигне въоръжено въстание и което Гоце остро осъжда, той пише на Каранов, че агитацията за едно общо вътрешно въстание е взела големи размери и „нема кътче в Македония, което да не е обхванато“. „Всеки вика: пушка, пушка и пак пушка — пише Гоце. — Пригответе ни оръжие, поне 500 пушки... Надеждата да ни снабдите с оръжие е силна, чакаме отговор веднага щом получите настоящето.“ Делчев иска от Е. Каранов да му изпраща 60—70 броя вестници, както и че до него ще бъдат изпратени книги с революционно съдържание, които да му препрати до комитета в Щип (Гоце Делчев. Писма и материали. Издирил и подготвил за печат Д. Кюсев. С., 1967, с. 273—277).

В писмото си до Е. Каранов Г. Делчев изрично споменава, че двамата лично не се познават. В края на писмото си Гоце пише: „Не е чудно след няколко недели да се вмъкна скришом в Кюстендил.“ Ходил ли е Делчев по това време в Кюстендил и срещнал ли се е с Е. Каранов, не е известно. Но тяхната среща в първите дни на януари 1896 г. е засвидетелствувана от Никола Зографов и това е вероятно първото им виждане. Никола Зографов пише, че след разговора между двамата Е. Каранов предоставил на Вътрешната организация всички съхранявани у него оръжия и други материали (Зографов, Н. Строежа на живота, С., 1927, с. 58—59). Със срещата с Г. Делчев може да се обясни по-добре и писмото, което Е. Каранов пише до ген. Д. Николаев на 12 ян. 1896 г. и с което настоятелно иска изпращането на „оръжие, бомби, вестници, книги“.

Според Цветан Каранов връзките на баща му с Гоце Делчев продължили и след срещата им в началото на 1896 г. Нещо повече, на няколко пъти Делчев е приспивал в къщата им в Кюстендил. Имало и други писма на Гоце до Каранов, за съжаление незапазени. Според разказа на Цветан Каранов сегашната им къща е строена от баща му в началото на този век. Преди това в същия двор са имали стара турска къща с 10 и повече стаи. Тази къща (съборена през 1907 г.) и преди, и след построяването на новата е била нещо като база на македонските революционни дейци. В нея те спривали, държали разни материали и пр. Разбира се, всичко това е ставало с гостоприемното съгласие на домакина. Веднъж в големия двор на Каранов четини довели кон, натоварен с грънци. Каранов ги попитал за какво са им пък тези грънци. Обяснили му, че конят бил на някакъв дрипав турчин, който обикалял селата, за да продава грънци. Начумерил се Каранов, скарал се. До никъде нямало да се стигне, щом се нападнат и мирните сиромаси, пък били те и турци. Кой знае колко сираци е оставил този грънчар. Четиниите замълчали, но думите на Каранов били предадени на Делчев. Не минало много време и Каранов получил писмо. В него Гоце му писал, че убийството на турчина било наложително. Никакъв сиромас не бил грънчарят, а преоблечен турски офицер, който обикалял българските села с шпионска цел.

Името на Е. Каранов Г. Делчев споменава и в писмата си до Никола Зографов от 12 март 1896 г. и Никола Малешевски от 10 април 1897 г. (Гоце Делчев. Писма и материали, с. 60 и 148). Зографов и Малешевски са били пунктови началници на ВМОРО в Кюстендил и Дупница. В писмото си до Зографов Г. Делчев му нарежда да отиде у Е. Каранов и да вземе оставената у тях шашка и да му я изпрати по-скоро. В другото писмо Делчев предупреждава Мале-

шевски да не се доверява на Н. П. Стоянов, в чиято чиста душа се съмнява. „Той, види се — пише Делчев, — иска да напиша нещо от теб, затуй добре е не само да не му окажеш доверие, но още и да го предадеш на полицията като подозрително лице. Чунков ми пише, че не е праснал никогаж такъво лице. Той същия се я явил и при Каранов, но от тук му се даде да разбере, че няма тая манджа, която търси той.“

Както се вижда от едно писмо на Никола Зографов до Андрей Ляпчев от 17 април 1896 г. (НБКМ—БИА, ф. 224, а. е. 17, л. 221—226), разцеплението в Македонската организация и започналите вътрешни борби дават отражение и върху Кюстендилското дружество. То, по изразу на Зографов, представлявало „жална картина“. На мястото на Каранов за председател бил избран Д. Кушев — кандидат за кмет, който не се грижел за „делото“, а гледал как да си послужи с него, за да се докопа до кметската длъжност. „Една такава каша е в дружеството — продължава Зографов — [че] бог да е на помощ. Аз ще се оттегля, понеже и да стоя вътре, няма никаква полза. Защото светото дело ни събира, а частните си работи вършим. А Каранов защо иска да образува ново дружество? Това е, защото Кушев и сие са го изолирали отвсякъде. . .“ (л. 225—226).

Тук нямаме възможност да проследяваме развитието на вътрешните борби в Македонската организация и конкретно в Кюстендилското дружество, както и причините, които допринасят за оттеглянето на Е. Каранов от активна революционна дейност. С появата на идейните различия и лутаници променят се и методите на работа, понякога груби и жестоки, започват братоубийствени борби, които са били чужди на разбиранията и схващанията на Е. Каранов. Всичко това, макар и да помага Е. Каранов да намали активната си роля в революционното движение, къщата ще бъде винаги отворена за подслон и укритие на македонските дейци. В своите спомени Павел Шатев — един от солунските атентатори през 1903 г., разказва с топлота за радушия прием, оказан му от Е. Каранов, когато през февруари 1902 г. е трябвало да бяга от Кратово и да премине през границата в България. „Особено радушно бях приет от семейството на Ефрем Каранов, които всячески ме улесниха още първите дни“ — пише Шатев. В Кюстендил Павел Шатев живее известно време и в дома на Иван Коларов и съпругата му Елена — най-голямата дъщеря на Е. Каранов. В техния дом Шатев укрива и част от динамита, който прехвърля през границата и после послужва на „гемиджияте“ през април 1903 г. да взривят френския параход „Гвадалкивир“ и „Банк отоман“ в Солун (Шатев, II. В Македония под робство, С., 1968, с. 197, 239—244). Цветан Каранов разказва, че динамит е бил укриван и в тяхната къща.

По онова време българското правителство било гласувало закон, с който се предвиждал тъмничен затвор за всеки, който с оръжие преминава границата или пък пренася взривни материали. През юли 1902 г. П. Шатев на път, за да се присъедини към една от четите, отиващи за Македония, бил заловен и арестуван. „Ношта прекарах при стражарите — пише Шатев, — а на другия ден по застъпничеството и ходатайството на Ефрем Каранов по заповед на окръжния управител Соколов ме освободиха, но револвера ми конфискуваха“ (Шатев, II., пос. съч., с. 245).

Все тогава навярно е станала и случката, за която научих в разговор с проф. Ефрем Каранфилов, която той е слушал от майка си Недка — дъщеря на Ефрем Каранов. Недка е била още дете, когато полицията обградила къщата им, за да търси оръжие. А такова действително имало — цяла ракла! Случило се така, че Недка била болна. Съобразителният Каранов наредил на домашните си, догде той се разправя навън със стражарите, да пренесат болното дете със завивките му върху раклата. Така и станало. Къщата била обърната наопаки, но нищо не било открито. Стражарите не се сетили или не посмели да вдигат и да тършуват под болното дете. А точно там било укритото оръжие.

В своите спомени Цветан Каранов пише: „В тези години, 1903—1910, Кюстендил беше градът, в който имаше непрекъснат поток от бежанци-македонци, прокудени от турските зверства. Нашият дом беше базата, в която намираха прибежище и първа помощ. Комисии от граждани обикаляха из града и събираха помощи в пари, дрехи и храна за бежанците, донасяха ги в дома ни и тук биваха раздавани на най-нуждаещите се. При едно раздаване на помощи, което ставаше в нашия двор и майка ми ги разпределяше, към нея се приближи едър, братат

мъж, подаде ѝ ръка и каза: „Госпожа Каранова, благодаря Ви за това, което правите за нещастните бежанци. Приятно ми е да се запозная с Вас, аз съм Сандански.“ Майка ми се смути, покани го да влезе в къщи, но той отказа под предлог, че може да ни създаде много неприятности и си отиде“ (ОДА — Кюстендил, л. 7). Тази случка Цветан Каранов потвърди и в писмо до мен от 21 юли 1978 г.

„Хуриетът 1909 г. донесе много радост и надежди на дядо Ефрем — продължава спомените си Цветан Каранов, който по онова време е бил 8-годишно дете. — От много години [Е. Каранов] не бе виждал родния си град Кратово и сега вдигна цялото си семейство и с файтони отидохме там, най-радушно посрещнати. Получи се покана от игумена на Лесновския манастир. Отидохме с коне — родителите ми, и аз на магаренце. Пред манастира бяха излезли всички калугери, много селяни, а камбаните биеха като за почетни гости. Последва покана от училищното настоятелство в гр. Щип. Настаниха ни в най-будното семейство Гоцеви. Учителите от града дадоха вечеря в дома на главния учител Настев, убит следващата година от турците“ (л. 7—8).

Известно е колко много надежди събужда Балканската война сред населението във все още поробената част на Македония. Всички са считали, че е настъпил най-сетне часът на свободата. „На лицето на баща ми — пише Цветан Каранов — цъфтеше възторжена усмивка. Той очакваше с нетърпение новини от фронта. Но... известно е как завърши. Нейде към Пирот загина брат ми Боян — най-големият син, на 25 години. Това беше тежък удар за семейството ни и баща ми носи черна риза до края на живота си. Той написа некролог в стихове „Разпийли победи“, но цензурата го окастри. За жалост не е запазен“ (ОДА — Кюстендил, л. 8—9).

С още по-голяма покруса Е. Каранов посреща и националния погром след Първата световна война. По време на войната почива от тифус и дъщеря му Зорка. Все по това време се появяват и постепенно засилват първите признаци на болестта му. Но старият книжовник бива изцяло съкрушен по време на кървавите събития през 1925 г., когато зверски бил убит като елинофронтонец синът му Радивой.

Радивой Каранов бил интересна личност, един от близките другари и приятели на Димчо Дебелянов (*Герои*, Т. В казармата и на фронта с Димчо Дебелянов. С., 1957, с. 29, 33, 34, 37—39, 45, 57, 134; у Каранови дълги години е било пазено писмо на Дебелянов до Е. Каранов, с което го поздравявал заради усилията му да преведе такава знаменита поема като „Пан Тадеуш“). Анархист по убеждение и с буен характер, Радивой създавал много грижи на родителите си. При откриването на Народния театър в София през 1907 г. Радивой участвувал в освиркването на Фердинанд, заради което още на другия ден царят закрил университета. Прибрал се в Кюстендил, Радивой Каранов заедно с Коше Димев, Владо Чолаков и др. решили да отмъстят на монарха, като взривят основите на новостроящия се негов дворец близо над града. И една вечер Кюстендил бил разтърсен от силен взрив. Резултатът от тази акция бил, че Фердинанд се отказал да продължи строежа си на двореца там, а буйните младежи били осъдени на по 4 г. затвор. Впоследствие те били освободени под гаранция, но делото им продължило с години.

През 1914 г. Радивой бил учител във Видинската гимназия, но след атентата в Градското казино в София той бил отново задържан близо цяла година. По-късно Радивой Каранов взема участие във войнишките бунтове и въстание през 1918 г.

Блестящ литератор и пламенен оратор, Радивой (Рачо) Каранов вдъхвал респект със своята многостранна начетеност. Публицистът Мицо Андонов разказва, че в онова време заедно с Михаил Герджиков и Георги Шейтанов Радивой Каранов бил един от интересните личности сред повлияните от анархистичните идеи (*Тошков, М. Ламар. С.*, 1977, с. 82).

За Радивой Каранов пише в спомените си и Никола Въжаров, виден партиен деец и кмет на Първата кюстендилска комуна. Когато разказва за групата на анархистите в Кюстендил, Въжаров пише: „Имаше и идейни хора между тях. Такъв бе Радивой Ефремов Каранов, учител в Кюстендил и Радомир. През Септемврийското въстание той лежа в Софийския затвор. По-късно, като полулегален, сътрудничеса в „АБВ“, редактиран от талантливия журналист Йосиф Хербст. И двамата, Хербст и Каранов, безследно изчезнаха през априлските събития 1925 г.

в „Обществената безопасност“ (Въжаров, Н. Житейският път на един народен учител, С., 1977, с. 101).

Ефрем Каранов преживял много тежко убийството на Радивой. Потиснат от мъка, „дяло Каранов“ — както с уважение и любов го наричали всички кюстендилци, починал на 6 дек. 1927 г.

Като обществен и културен деец Е. Каранов е поддържал връзки с мнозина от видните свои съвременници, като Марин Дринов, Константин Иречек, Иван Шишманов, Стоян Заимов, Тодор Пеев и мн. др.

В Народната библиотека „Кирил и Методий“ се съхраняват три писма на Е. Каранов до Марин Дринов. Първото от тях (НБКМ—БИА, ф. 111, а. е. 132, л. 1—2) е от 25 юли 1878 г. и е писано в Кюстендил. По това време, както сам споменава, Каранов е „преводач при кюстендилския окръжен началник“. „България вече се освободи — пише Каранов, и секи, на що е способен, трябва да покаже силата си. Секи родолюбив българин, ако е на нещо по-горно вреден, трябва да се старее да покаже вредността си, или ако не е вреден за едни коя си длъжност, да се отрече от нея. И аз по тая причина, като виждам, че лек труд е за мене преводачеството и че силата ми се губи не на съответната работа, смея да Ви предложа зарад мене друго занимание. Аз мисля, че Вам е възможно да обърнете трудът ми в тази посока, която искам, затова се обръшам към Вас. Не може ли да бъда назначен като един собирател и по възможност изследовател по българската народна поезия, етнография и въобще сичко, което се види за полезно в народо-книжовно отношение, и то само в границите на един Софийски санджак. За да не Ви [и] друг път затруднявам с писмо, мисля добре е сега да си изясна сичко. Като се занимавам с поменатата работа, аз в същото време, дето е възможно, ще работя и за училищата, особено селски, и за други работи. . . Трудът ми няма да ме умори, понеже той ми е мил и надявам се, че старателно ще го върша, понеже, както знаете, правил съм и отпреди опити. На секи три месеца аз ще изпрашам сведения за трудът ми, [за] достигнатите ми резултати. . .“

Позволих си да дам по-голям откъс от писмото на Е. Каранов, за да се почувствува възрожденският пламък, който гори в душата му. В едно време, когато мнозина, далеч по-необразовани от него, са се стремили да заемат колкото се може по-големи постове в новоучредяваната администрация, той иска да напусне длъжността си като преводач, която работа за него е твърде лека, не може да заангажира силите и възможностите му. Той не мечтае за някаква голяма административна длъжност, а е проникнат от желание да тръгне по селата, за да проучва миналото на своя народ. След десетилетията, изминали оттогава, сега не е трудно да преценим колко уместно е било предложението на Е. Каранов и колко много би спечелила българската народоука, ако на него и още на неколцина като него бе предоставена възможността да съберат онова безценно богатство, голяма част от което е вече безвъзвратно загубено. Така или иначе предложението на Каранов не е било прието и още същата есен (през октомври) той става учител в Кюстендил.

Второто писмо на Е. Каранова до М. Дринов е от 19 март 1879 г. (пак там, л. 3—4). Писано е в Самоков, където Каранов е бил изпратен през януари с. г. за учител в Самоковската семинария. Там поради отсъствие на Евстатий Пелагонийски до август 1879 г. той е изпълнявал длъжността ректор на семинарията. В писмото си до Марин Дринов от 19 март 1879 г. Е. Каранов описва „ходът на работата“ и в духовното училище, успеха на учениците, трудностите, които срещат и т. н.

Третото писмо на Е. Каранов е от 8 септ. 1881 г. (пак там, л. 5). От него разбираме, че в началото на август с. г. Каранов е изпратил друго дълго писмо на Дринов, в което му съобщавал любопитни подробности за местността Урвич край София и за които Дринов се бил интересувал. В същност това дълго писмо, за което Каранов запитва Дринов, дали го е публикувал, е публикувано като статия в редактираното от Иван Вазов и К. Величков пловдивско списание „Наука“ (1881, кн. 6, с. 495—502).

За нас особен интерес представлява връзката на Е. Каранов с проф. Иван Шишманов. Доколко Шишманов е ценял Каранов като специалист и познавач на народното творчество, може да се съди от факта, че когато през 1888 г. в София пристигнал и донесъл извънредно ценните си фолклорни и други материали прилепчанецът Марко Цепенков, те били изпратени от Шишманов за преглеждане и рецензиране на Е. Каранов в Кюстендил. В своята интересна

„Автобиография“ (Архив на БАН, ф. 11 К, оп. 2, а. е. 54, л. 21) Марко Цепенков разказва с какво нетърпение е очаквал мнението на Е. Каранов цели 4 месеца. След прецизно преглеждане на материалите на 7 окт. 1888 г. Е. Каранов изпратил рецензията си (ОДА — Кюстендил, ф. 95 К, оп. 2, а. е. 35). Тя била положителна и окрилила дядо Марко. По този начин Е. Каранов помогнал да се даде път на един от най-значителните наши фолклористи, чиито интересни материали биват публикувани без прекъсване от т. 1 до 17 вкл. на създанията от Иван Шишманов „Сборник за народни умотворения“. Голяма част от материалите на Марко Цепенков обаче и досега все още не са публикувани у нас.

В архива на БАН са запазени и 12 писма на Е. Каранов до Иван Шишманов (Архив на БАН, ф. 11К, оп. 3, а. е. 668, л. 1—27). Писмата са писани през периода от 28 окт. 1889 до 25 юли 1898 г. Тук нямам възможност да се спирам подробно върху всички тях. Ще отбележа обаче, че те свидетелствуват за създадени близки отношения между двамата. Писмата дават също възможност да се определи времето на създаването на някои техни трудове. Така например още с писмото си от 28 окт. 1889 г. Е. Каранов е препратил на Шишманов превода си на „Слово за полка Егоров“ (л. 1—2). Два дни след това Шишманов е поздравил Каранов за сполуката му. Случая се така обаче, че преводът вижда бял свят едва през 1900 г. Заедно с писмото си от 3 ноем. 1889 г. Е. Каранов е изпратил на проф. Шишманов за ползуване кн. IV и V на „Славянски известия“, както и 2 народни песни (л. 3—4). Както се вижда от писмото на Каранов от 16 юни 1891 г. (л. 18—19), тези песни са „за братята, които ставали от гроба и отивали при сестра си“. Ясно е, че Иван Шишманов е събирал материали за своята интересна и на високо научно ниво студия „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи“, публикувана през 1896 и 1898 г. в СбНУ, т. XIII, с. 474—570 и т. XV, с. 449—600, с прил. „Балкански варианти от групата годеник-мъртвец“ — СбНУ, т. XV, с. 1—186. Изпратените от Каранов две песни са дадени в приложението под № 51 и 61.

От писмото на Каранов от 27 апр. 1890 г. (л. 7—8) се вижда, че той е бил в София, където се е виждал с Шишманов. В същото писмо той споделя намерението си да посети с научна цел Кратово и редица други места из Северна Македония. Наскоро след завръщането си — на 29 авг. с. г. (л. 9—13) Каранов пише на Шишманов за посетеният от него места, както и за състоянието на българите там. В писмото е засегнат и въпросът за вредното влияние на сръбската пропаганда сред непросветеното население. (За тази пропаганда и ролята на сръбския консул в Скопие Каранов споменава и в писмото си от 11 окт. 1890 г., л. 14—17.) „Аз ще се помъча да приведа в ред сведенията за тези места, които обиколих, щото да излезе една статия за Сборника“ — пише Каранов до Шишманов. И действително през следващата година в т. IV на СбНУ е публикувана статията „Материали по етнографията на някои местности в Северна Македония...“, в която Е. Каранов се противопоставя на произволните и ненаучни теории на руския славист Петър Драганов за характера на населението в Македония. Навярно при пътуването си през 1890 г. Каранов е събрал и книжовните старини, които описва в „Паметници от Кратово“ (СбНУ, XIII, 1896 г.).

От писмото на Е. Каранов от 7 юни 1897 г. (л. 22—23) се разбира, че при едно от посещенията си в Кюстендил проф. Ив. Шишманов е прибрал различни писма и други материали на известия в този край народен деен Аверкий Попстоянов. С писмото си Каранов моли Шишманов да му прати тези материали за ползуване, тъй като е натоварен да напише историята на Кюстендилското училище, в което е бивал учител и отец Аверкий. Навярно Шишманов е изпълнил молбата на Каранов, защото в статията на Каранов за първи път се появяват по-подробни биографични бележки за Аверкий Попстоянов, както и текстът на извънредно популярната му песен, насочена срещу гръдките владии.

Последните три от запазените писма на Е. Каранов до Иван Шишманов са от 27 март, 30 април и 25 юли 1898 г. (л. 24—27). Те са свързани с подготовката за издаването на „Литературно-научен сборник Кюстендил“ и съгласието на Шишманов да участва в него. Сборникът е издаден през 1900 г. и в него е включена и статията на проф. Шишманов „Първата среща на Априлова с Венелина“ (с. 73—82).

Писмата на Ефрем Каранов до М. Дринов и Ив. Шишманов заслужават да бъдат издадени отделно.

На кореспонденция между Е. Каранов и Константин Иречек не попаднах. Но че двамата са се познавали добре, може да се види от дневника на Иречек, където името на Е. Каранов се споменава на няколко пъти (*Иречек, К. Български дневник. Пловдив, 1930—1932, т. I, с. 144, 215, 274—275, 504; т. II, с. 540*). Иречек е следял с жив интерес не само събитията, свързани с България, но и книжовния живот в нея и след като през 1884 г. вече я е напуснал. В едно писмо до М. Дринов, изпратено от Прага на 16 май 1886 г., Иречек пише: „... За мене най-чудно нещо беше Сръбската война. Няколко недели не можах нещо да правя — мислите ми бяха на добре познатите ми места на Драгоманската планина, на Царибродските теснини, в скалите около Трън, на Брезнишкото поле! Когато оназ година излизахме от София и се разглеждахме отдалече към Сливница, към профила на трънската Руй планина и към местоположението на Погановският манастир, кой можеше да си помисли как ще се прочутят тези места още в най-близко време! Недавна четох книжката с песните на Вазова за тази война, та приех и алегорическа[та] песен (по народния начин) за „Богдан юнак“ (= бълг. народ) от К[аранова] ...“ (*Из архивата на Константин Иречек. Преписка с българи. Подбрал и подготвил за печат П. Миятев. С., 1953*).

Ефрем Каранов е бил в много близки връзки със Стоян Заимов. Тези връзки се заякчават през годините от 1888 до 1895, когато Заимов учителствува заедно с Каранов в Кюстендил. В ОДА — Кюстендил се съхраняват две писма на Министерство на народното просвещение от 18 и 20 май 1892 г. до директора на Кюстендилското педагогическо училище, с които се изпращат ордени „За гражданска заслуга“ (V степен) и грамоти (придружаващи ордентите) за награждаването на учителите Е. Каранов, Ст. Заимов и Ст. Аврамов за добрата им педагогическа и обществена дейност (ОДА — Кюстендил, ф. 95 К, оп. 2, а. е. 43, л. 198, 221).

И след заминаването на Стоян Заимов от Кюстендил връзките му с Е. Каранов не прекъснали. Каранов му ходил на гости в Плевен и бил посрещнат много радушно. Идвал и Заимов в Кюстендил (Писмо на Цв. Каранов до мен от 3 септ. 1978 г.). От едно писмо на Стоян Заимов до Е. Каранов от 26 септ. 1913 г. се вижда, че преди да потегли за фронта, в Плевен му е гостувал синът на Е. Каранов — Боян. „Той прочете записаното от теб в „Златната книга“ — пише Заимов на Е. Каранов — и бе във възторг от него.“ Самият Боян също се разписал в „Златната книга“ на парка-музей на руските освободители и Заимов цитира патриотичните му редове. С писмото си Стоян Заимов споделя болката на своя стар приятел, защото наскоро след заминаването си на фронта Боян е загинал.

Ученици на Е. Каранов в Кюстендил са били бъдещите академици Йордан Иванов, Йордан Захариев, писателят Емануил Попдимитров, историкът Иван Кепов, Димо Хаджидимов и мн. други.

В едни свои спомени за 1890 г. Йордан Захариев пише: „По български език ни преподаваше Е. Каранов. . . . Неизвместно по каква причина го нарекохме „дядо Каранов“, ако и да беше тогава не повече от 40—45 години. „Блага душа“, той не беше палавите ни другари, а кротко и бащински ги съветваше да бъдат мирни в клас и трудолюбиви у дома“. . . (*Захариев, Йорд. Спомени от ученическите ми и учителски години в Кюстендил. — В: Първа гимназия „Неофит Рилски — Кюстендил. Юбил. сборник. Кюстендил, 1959, с. 26*).

За добрите чувства, които учениците му хранят към своя някогашен учител, говори и случаят с Емануил Попдимитров. Цветан Каранов разказва, че след края на Първата световна война семейството им изпаднало в материално затруднение. Пенсията на баща му била само 214 лв. Наложило се да пуснат в къщата си квартиранти, а Цветан, по него време студент в София, е трябвало да работи нощна работа, за да може да се издържа. Един ден Цветан срещнал случайно Емануил Попдимитров и в подкаралия се разговор му описал окаяното състояние, в което са изпаднали. Емануил Попдимитров взел присърце работата, срещнал се с проф. Иван Шишманов и проф. Стефан Младенов и след като тримата направили съответните постъпки, пенсията на Е. Каранов била увеличена от 214 на 3600 лв. месечно (ОДА — Кюстендил, л. 11).

Боян Кастелов, биограф на Димо Хаджидимов, обръща специално внимание на дълбоките следи, които оставят в душата на бъдещия революционер деец кюстендилските учители Е. Каранов, Ст. Заимов и др. (*Кастелов, Б. Димо Хаджидимов. С., 1971, с. 26*). Цветан Кара-

нов си спомня как в една среща с Димо Хаджидимов в кафенето на Таската Серски в Кюстендил Хаджидимов се изказал много ласкаво за баща му (писма до мен от 26 авг. и 6 септ. 1978 г.).

И след пенсионирането си Е. Каранов продължил културно-просветната си дейност. Той е един от обновителите на Кюстендилското читалище „Братство“ и основател на местния музей.

Знаещ значението на старите ръкописни книги, още през 1883 г. Е. Каранов изпраща на Софийската народна библиотека два книжовни паметника, единият от които „Судах“, т. е. законник от 1728 г. (Каранов, Е. Спомени, л. 3; Описание на Законника вж. у Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София (т. I). С., 1910, с. 200 — 202. Вж. също Флорински, У. Т. Памятники, законодательной деятельности Душана, Киев, 1888).

В Описа на Беню Цонев не е отбелязано, както за повечето други книги, за доставката на Е. Каранов. По този повод, когато през 1895 г. чрез директора на Кюстендилското педагогическо училище Е. Каранов изпраща 13 отделни части от ръкописи на Министерството на народната просвета, той пише: „При това мисля да се отбележи в библиотеката, кой паметник открие е, а не както с паметника „Судах“ и други един сборник, за който бележи руският професор Флорински, че не било известно къде се намира, които аз ги възставах. . . в публичната библиотека. . .“ (ОДА — Кюстендил, ф. 95К, оп. 2, а. е. 52, л. 522).

Много от събраните документи и предмети Каранов е запазил за Окръжния музей в Кюстендил. Занимавал се е и с нумизматика. След смъртта му нумизматичната му сбирка от над 300 стари монети синът му Цветан е предал също на музея в Кюстендил.

Старите кюстендилци и сега си спомнят за „дядо Каранов, винаги изрядно и стегнато обличен, с неизменно наметнатото върху раменете му пардесю или балтон. Движел се е по улиците с достойнство, поздравяван почтително от всички. За характера и самочувствието на Е. Каранов говори случаят, описан в спомените на сина му Цветан. Било по време на Първата световна война, когато шабът на българската армия се намирал в Кюстендил. По едно време там бил и престолонаследникът Борис. Една заран, при навалял през нощта дебел сняг, дядо Каранов вървял по една току-що утъпкана пътека през градския площад. Настреща му се задал млад офицер и двамата застанали един срещу друг. „Аз съм по-възрастен, редно е да ми направите път“ — казал Каранов. Офицерът нагазил в дълбокия сняг и го пропуснал да мине. Малко по-нататък друг офицер спрял грубо Е. Каранов и взел да му се кара, че е накарал престолонаследника да гази в дълбокия сняг. „Голяма работа — отвърнал дядо Ефрем. — Шом е в България, трябва да спазва традициите на българския народ. И си продължил пътя (ОДА — Кюстендил, л. 9—10).

Ефрем Каранов е имал голяма библиотека. Това, което се е било запазило от нея, по-късно Цветан Каранов е предал на Окръжната библиотека в Кюстендил. Обичал е много да чете. „Имаше навик да чете на глас — пише Цветан Каранов. — Любими автори му бяха Пенчо Славейков, Яворов, Ботев, Вазов, Лермонтов“ (пак там, л. 1). С Яворов Каранов е бил лично познат. „Че Яворов е идвал у дома ни — пише Цветан Каранов в писмо до мен от 6 септ. 1978 г., — знам от разказите на родителите си и по-големите ми братя и сестри. Оттук той е отишъл с чета в Македония.“ (Става въпрос за четата на М. Чаков, която се е екипира в Кюстендил и с която Яворов преминава през границата.)

Крайно интересен е въпросът, познавал ли се е Е. Каранов с Христо Ботев. Поради липса на сведения обаче този въпрос не може да се уясни. В разговора ми с проф. Ефрем Каранфилов на 5 юли 1978 г. той спомена твърдението на майка си, че баща ѝ Е. Каранов е притежавал „Песни и стихотворения“ от Ботьова и Стамболова с автограф на един от двамата. Като имам пред вид връзките, които Хр. Ботев поддържа с руските революционни дейци в Одеса, не може напълно да се изключи възможността за познатство на Ботев с Каранов, макар че засега липсват документални сведения Ботев да е ходил в Одеса до лятото на 1875 г., след като напуска този град през 1866 г. От проучванията на изследователите се доказва, че „Песни и стихотворения“ биват издадени в края на лятото или началото на есента на 1875 г., времето, през което вече Е. Каранов се е бил прибрал в България и е постъпил учител в Щип. Затова е и изключена възможността Ботев да е дал стихосбирката си на Каранов с автограф. Известно е

обаче, че „Песни и стихотворения“ бива преиздадена в Пловдив през 1880 г. Има издание и от 1893 г. Логично е да се предполага, че стихосбирката е била подарена на Е. Каранов от Стефан Стамболов. На въпросите ми, зададени по този повод на Цветан Каранов, дали баща му е бил близък със Стамболов и влизал ли е в партията му, в писмото си до мен от 21 юли 1978 г. той пише: „Баща ми не членуваше в никаква партия, но имаше запазено топло чувство към Русия. Не ми е известно да е имал нещо общо със Стамболовата партия. Напълно смятам, че беше русофил.“

Ефрем Каранов е проявявал голям интерес към астрономията. Бил дългогодишен абонат на руското списание „Астрономически журнал“, притежавал карти на небесните полушария, далекоглед и други пособия. Всякога осведомен кога ще има слънчево или лунно затъмнение, появята на комети и т. н., той будел семейството си, за да наблюдават редките небесни явления.

През една тиха есенна вечер на 1924 г., доста късно, Йордан Захариев и негови приятели се разхождали по площада в Кюстендил. Изведнъж забелязали от север силни, зеленикави светкавици. Всички се спрели да наблюдават небето. Натрупали се доста хора, изказвали се най-различни предположения, че това е пожар, буря някаква и т. н. Някой предложил да отидат да питат Е. Каранов. Той им казал, че това е силно отражение на северното сияние, нещо, което много рядко можело да се наблюдава у нас. Макар че се съгласили с него, никой не повярвал на вече тежко болния старец. Какво ти северно сияние, и то чак над Кюстендил! На другия ден обаче всички вестници дали същото обяснение и че рядкото небесно явление било наблюдавано в цяла Европа. За този случай лично Йордан Захариев е разказвал на Цветан Каранов (ОДА — Кюстендил, л. 3—4).

Последните години от живота си Ефрем Каранов прекарва под топлиите грижи на съпругата си Ана — просветена и умна жена. Тя също е краватчанка, дъщеря на един от водителите на българщината в този град — Игнат Златков. Ефрем Каранов свързва съдбата си с нея през 1876 г., когато е бил учител в Щип. От брака им се раждат 6 деца — Елена (1883—1949), Недка (1886—1962), Боян (1888—1913), Радивой (1901—1925), Зорка (1896—1919) и Цветан. Ана Златкова Каранова е починала на 1 март 1944 г.

Ефрем Каранов е бил действителен член на БКД (по-късно БАН) от 1884 г. Макар и скромно по размери, неговото творческо дело заслужава да бъде основно проучено.